

QUYI ZARAFSHON VOHASI RIVOJLANISHIDA ZARAFSHON DARYOSINING AHAMIYATI VA VOHA LANDSHAFTLARINI MUHOFAZA QILISH

Hikmatova Gulruh Ixtiyor qizi

Buxoro viloyati Kogon tuman 15-umumiy o'rta ta'lim
maktabining geografiya fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Quyi Zarafshon vohasidagi suv resurslari, vohada Zarafshon daryosining ahamiyati, vohaning qadimgi sug'orilish tarixi hamda voha landshaftlarini muhofaza qilish va ulardan samarali foydalanish kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Quyi Zarafshon vohasi, Zarafshon daryosi, sho'rlanish, ichimlik suv tanqisligi, daryo o'zanlari, voha landshaftlari, ekologik muvozanat.

Bugun Quyi Zarafshon vohasida 2 milliondan ortiq aholi yashamoqda. Ularning ijtimoiy hayotlarida voha landshaftlari muhim ahamiyatga ega. Demak, Quyi Zarafshon vohasi landshaftlari va ularni oqilona tashkil etish dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Zarafshon daryosi suvlarini Buxoro hududi yerlariga yetib kelishi murakkablashgan davrda Quyi Zarafshon mintaqasida tez-tez takrorlanib turadigan tuproqlarning sho'rlanishi, ichimlik suvining tanqisligi kabi muammolarni bartaraf etish, aholi sonining oshishi, yangi aholi manzilgohlarining vujudga kelishi, sug'oriladigan ekin maydonlarining kengayishi hududdagi muammolarning dolzarbligini ko'rsatadi.

Buxoroning qadimgi sug'oriladigan yerlarida 50-yillardan boshlab muntazam va keng ko'lamda olib borilayotgan arxeologik tekshirishlarning natijasida Quyi Zarafshonda yashagan qadimgi aholining yaratgan yuksak madaniyatiga oid juda boy arxeologik materiallar qo'lga kiritildi. Ular o'z navbatida, Buxoro vohasining o'zlashtirilishi tarixiy bosqichlarini shu jumladan,

ibtidoiy va sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi hamda yirik irrigatsiya sistemalariga o'tish kabi davrlarni belgilab chiqish imkonini berdi.

Vobkentdaryoning ko'chma qumlar bilan qoplangan bu qadimgi deltasida barxanlarning ko'chishi natijasida onda-sonda ochilib qolgan tosh davri ovchi va baliqchilarning makonlarining qoldiqlari va ular atrofida sochilib yotgan chaqmoqtosh, mikrolit qurollar hamda qo'lda yasalgan ayrim dag'alroq sopol idish bo'laklariga qarab fikr yuritilsa, Buxoroning qadimgi sug'oriladigan yerlarining o'zlashtirilish tarixi tosh asrining oxirlaridan boshlangan degan xulosaga kelish mumkin. Arxeolog va sharqshunos olim V.A.Shishkin “Varaxsha” (1963) nomli kitobining birinchi qismini Buxoro vohasi deb nomlagani hamda “Buxoro – Zarafshon in'omi” degan satrlar bilan boshlagani bejiz emas. Olim mazkur daryoni asrlar davomida mintaqa aholisi va xo'jalik tarmoqlarini suv bilan ta'minlaganini qayd etgan. Qadimgi Zarafshon daryosi va uning tarmoqlarini voha hayotida tutgan o'rni beqiyos bo'lib hisoblanadi.

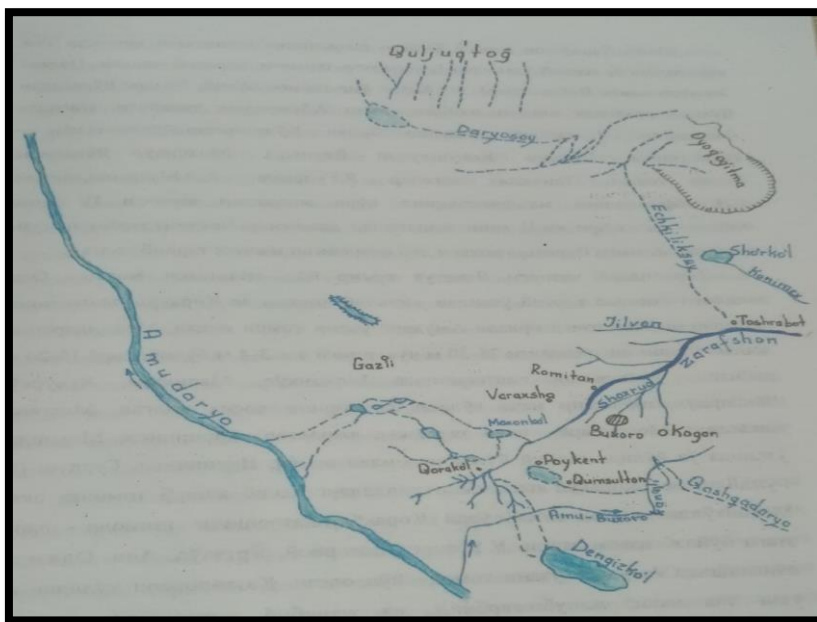
Ma'lumki, O'rta Osiyo daryolarining suv resurslari asosan tog'li hududlarda shakllanadi. Ana shunday suv obyektlaridan biri Zarafshon daryosidir. Zarafshon daryosi nomining kelib chiqishi, ya'ni etimologiyasi haqida O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: Zarafshon, forsha zar-oltin, afshon-sochuvchi ma'nosini bildiradi, Tojikiston va O'zbekiston hududlaridan oqib o'tadi. Avesto yodgorliklarida “Daytiya” – “Ezgu suv” deb yuritilgan. Yunonlar hukmronligi davrida “Daytiya” so'zi yunonchaga aynan tarjima qilinib, Politimet - “Ko'p ezgu suv” deb atalgan. Daryoning Sug'd, Jirt, Jon, Somjan shaklidagi nomlari ham ma'lum. Arabcha manbalarda esa Haramkom –“Muqaddas daryo”, Vodiy us-Sug'd, Nahr ul-Buxoro kabi nomlari qayd etilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Obi Ko'hak deb tilga olingan. Keyinroq, Daryoyi Ko'hak, XVIII asrdan esa Zarafshon deb atala boshlangan. Zarafshon Turkiston, Zarafshon va Oloy tog' tizmalari birikkan joy — Mastchoh (Ko'ksuv) tog' tugunidagi Zarafshon muzligidan Mastchoh daryosi nomi bilan boshlanadi. Boshlanish joyidan qariyb 189 km quyida, chapdan Fandaryo qo'shiladi va Zarafshon nomini oladi.

Zarafshonga muzliklar va buloqlardan boshlanadigan 4200 ga yaqin irmoq quyiladi. Eng yiriklari — Fandaryo, Qo’shtutdaryo, Mag’iyondaryo.

Zarafshon vodiysi xalqi va ularning taraqqiyot tarixida Zarafshon daryosi va tarmoqlari katta o’rin tutadi. Vodiy qadimgi sug’orma dehqonchilik madaniyati markazlaridan biri bo’lgan. Bu sohada arxeologik tadqiqotlar ko’plab o’tkazilganligi, asarlar yozilganligini qayd etish joiz. Ularning aksariyatida qadimgi dehqonchilik yerlarining inqiroziga mintaqadagi iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy munosabatlar, mulkchilik shaklining o’zgarishi asosiy omillar sifatida ko’rsatilgan. Tabiiy omillar esa sanab o’tilgan xolos.

Aynan XIX asrning ikkinchi yarmida O’rta Osiyo, jumladan viloyatdagi sotsial-iqtisodiy, siyosiy muhitning o’zgarishi, ya’ni Rossiya bosqini tufayli Zarafshon daryosining yuqori qismidagi hududlarning Rossiya davlatining boshqaruviga o’tishi (1868 yil) Buxoro dehqonchiligi qiyinchiliklarini ko’payishiga olib keldi. Pirovard natijada mazkur tabiiy-iqtisodiy, siyosiy sabablar Buxoroda «qum bosti» davri ofatini kuchayishiga va uning mudhish oqibatlariga sabab bo’ladi.

Ko’pgina tarixchi olimlar Buxoro tarixini sug’orish tizimlari bilan bog’lab o’rganishgan. Chunki tarixda alohida Buxoro va Samarqand suv taqsimoti o’rganiladi. Qadimgi Zarafshon sersuv bo’lgan davrlarda uning Konimex, Echkilisoy, Daryosoy, Moxondaryo, Quyimozor, Vobkentdaryo, Gurdush, Toyqir va boshqa tarmoqlari etaklarida aholi manzilgohlari gullab yashnagan (1-rasm). Qadimgi buxoroliklarning ushbu maskanlarda sug’orma dehqonchilikni rivojlantirganlar, obod vohalarni yaratganlar.

1-rasm. Zarafshon daryosining qadimgi tarmoqlari (G.N.Trofimov bo'yicha)

Buxoro va Qorako'l vohalari Zarafshon vodiysining qadimgi va hamisha navqiron vohalaridan sanaladi. Ularning tarixi, iqtisodi, ijtimoiy hayoti asrlar davomida vodiyning Zarafshon daryosi bilan bog'liq bo'lgan. Albatta, bugun tadqiqotchilar uchun Zarafshon vodiysining geografik o'rni, chegaralari, relyefi, geologik va gidrologik rivojlanish tarixini bilish vohalarning taraqqiyoti va salohiyatini o'rganishlarida, kelajak uchun bashoratlashda asos bo'ladi.

Quyida Zarafshon voha landshaftlari tabiat olamining muayyan tarkibiy qismi bo'lib, ularni muhofaza qilish, mahsuldorligini saqlab qolish, insoniyat manfaatlarini ko'zlab kelajak avlod uchun asrab-avaylash va ulardan oqilona foydalanish hozirgi kunning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Voha landshaftlari esa odamzodni moddiy va ma'naviy talablarini qondiradigan asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun inson paydo bo'lgan vaqtdan boshlab to hozirga qadar tabiatga ijobiy hamda salbiy ta'sir etib, undan turli maqsadlarda foydalanib kelmoqda. Inson xo'jalik faoliyatining tabiatga ta'sir ko'rsatish darajasi aholi sonining regional va global masshtabda o'sishi, sanoat korxonalarining rivojlanishi va fan-texnika taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq holda kuchayib bormoqda.

Vohada tabiatni muhofaza qilish keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, u kompleks tadbirlar sistemasidan iborat. Bu murakkab sistema, tabiatni insoniyat

manfaatlarini ko'zlab hozirgi va kelajak avlod uchun saqlash, uni ongli ravishda va maqsadga muvofiq o'zgartirish, foydalanishga yaroqsiz yerlarni rekultivatsiya qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atmosfera havosini, yer osti va yer usti suvlarini ifloslanishini oldini olish, atrof-muhitni ekologik muvozanatini tiklash, agrolandshaftlarning mahsuldorligini saqlash va samaradorligini oshirish, ekin maydonlarini nitratlar, pestidsidlar va gerbitsidlar bilan zaharlanishiga yo'l qo'ymaslik, geosistema va ekosistemalarning degradatsiyalanish jarayonini optimallashtirish, sug'oriladigan yerlarda yuz berayotgan tuproq eroziyasiga va tuproqlarning qayta sho'rlanishiga qarshi kurashish, geosistemalardan tabiat qonunlarini hisobga olgan holda oqilona foydalanish kabi tadbirlar majmuasidan tarkib topgan. Quyi Zarafshon vohasi landshaftlarining morfologik strukturasi, ekologik holatini tahlil qilish, ularni kartalashtirish, optimallashtirish va muhofaza qilish borasida olib borilgan tadqiqot ishlar natijasida erishilgan xulosalar va shu asosda ishlab chiqilgan amaliy takliflar quyidagilardan iborat:

1. Quyi Zarafshon vohasi tabiiy geografik jihatdan Buxoro va Qorako'l vohalaridan iborat. Qoravulbozor vohasi esa tabiiy geografik jihatdan Paleo-Qashqadaryo o'rnida vujudga kelgan;
2. Buxoro va Qorako'l vohalari “Zarafshon in'omi”dir;
3. Buxoro va Qorako'l vohalari va unda yashovchi xalqlar hayoti doimo Qadimgi Zarafshon daryosi va uning tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan;
4. Quyi Zarafshon vohasi landshaftlarining mavjudlik faoliyatiga doimo hududning geografik sharoiti (iqlimi, ichki suvlari, tuprog'i, biologik dunyosi) katta ta'sir ko'rsatgan va bu omillarni hisobga olish zarur;
5. Quyi Zarafshon vohasi landshaftlari quruq (arid) iqlimli bo'lib, havo harorati, namlanishi fasllar o'rtasida notekis taqsimlangan. Harorat yozda juda yuqori (46^0), bu garmsel, chang-to'zonli shamollar uchun sharoit yaratadi.
6. Vohalarda ichki suvlar chetdan keladi. Demak, vohalarda suvni tejash texnologiyalarini ishlab chiqish davr talabi.
7. Vohalar geografik jihatdan daryo deltasida, orografik jihatdan past joylarda vujudga keladi. Demak, uning tuprog'i sho'rlanishga moyil.

8. Vohalar geosistemasida qishloq xo'jaligiga ekologik jihatdan toza va inson salomatligiga zarar yetkazmaydigan mahsulotlarni yetishtirish uchun tuproqlarni pestitsidlar, gerbitsidlar va boshqa kimyoviy moddalar bilan zaharlanishdan muhofaza qilish, uning mexanizmini ishlab chiqish va ekin maydonlariga me'yoridan ortiqcha zaharli moddalarni ishlatishni man etish zarur.

Hozirgi kunda Yer yuzida yashayotgan barcha aholi, jumladan, Quyi Zarafshon vohalarida istiqomat qilayotgan aholi ham ekologik tanglik keskinlashib va rivojlanib borayotgan davrda hayot kechirmoqda. Quyi Zarafshon voha landshaftlarini muhofaza qilish, ilmiy jihatdan asoslangan chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish, uni izchillik bilan amaliyotda qo'llash mexanizmini tashkil etish va boshqarish sug'oriladigan agrogeokomplekslarni mahsuldorligini oshirishda katta ijobiy ahamiyatga ega. Ammo sug'oriladigan agrolandshaftlar mahsuldorligini pasayishiga sabab bo'layotgan salbiy jarayonlarning tobora kuchayib borishi bunday geokomplekslardan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalanishni ilmiy asosda oqilona tashkil etish hamda yer-suv resurslarini muhofaza qilish uchun ham ekologik, ham iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lgan tadbirlarni belgilash va amalga oshirishni taqazo etadi. Voha landshaftlari bilan bog'liq bo'lgan geokologik muammolarning yechimi tabiatdan foydalanishni optimallashtirishga yo'naltirilgan tabiat muhofazasi va meliorativ ishlarni tubdan yaxshilashga qaratilishi lozim.

Voha geosistemalari tarkibidan salmoqli o'rin egallagan agrolandshaftlar mahsuldorligini yildan-yilga kamayib ketishiga, madaniy geokomplekslarni cho'llanishga, tuproqlarning kambag'allashishiga sug'oriladigan maydonlarda ro'y berayotgan irrigatsion eroziyaning ta'siri nihoyatda katta. Agrolandshaftlarni bunday salbiy hodisalardan muhofaza qilish uchun agromelioratsiya, gidromelioratsiya, fitomelioratsiya kabi tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулкасимов А.А., Аббасов С.Б. Ландшафтно-экологические исследования Центрального Кызылкума. Самарканд. 2001.- 151 с.

2. Баратов П.Б. Природные ресурсы Зарафшанской долины и их использование. Ташкент, «Фан», 1977.-116 с.
3. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., 1989.
4. Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент «Шарқ баёзи», 1993.-128 б.
5. Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси. Тошкент, Қомуслар бош таҳририяти. 1997.- 656 б.
6. Muhammadjonov A. R., Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi, T., 1972; 80 b.
7. Toshov X.R., Rahimov O.H., Hikmatova G.I, Suv qadri, Buxoro., 2018; 52b.
8. Zokirov Sh.S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik. T., 2016.

